

Historiador

Enric Pujol

Vicens i el Minotaure. A propòsit de *Notícia de Catalunya*, de Jaume Vicens Vives

Enguany es commemora el centenari del naixement de Jaume Vicens Vives. Figura clau del catalanisme intel·lectual del segle xx, la seva emblemàtica *Notícia de Catalunya* –una síntesi del passat que amagava una estratègia política de futur– és una obra que encara permet ser analitzada i debatuda. Aquest és l'exercici que Enric Pujol realitza en aquest article. El professor Pujol, un dels principals coneixedors de la historiografia catalana, compara les dues versions d'un llibre clàssic, descriu les constants que poden detectar-se en el pensament d'un Vicens en mutació permanent i en fa una lectura crítica que s'emmarca en la revisió crítica que el catalanisme està fent sobre ell mateix durant aquests darrers anys.

La commemoració, aquest any, del centenari de Jaume Vicens Vives (Girona, 1910-Lió 1960) ha de servir no tan sols per rememorar la seva importància com a un dels grans clàssics de la historiografia i del pensament polític català contemporani, sinó també per fer-ne una valoració crítica, fruit de la perspectiva que dóna el pas del temps transcorregut. Un dels principals fruits d'aquest major distanciament històric és que potser ara, d'una manera més clara que mai, la valoració social que Vicens té actualment es fonamenta no tan sols en la dimensió d'historiador en sentit estricte, sinó que se centra en la complexitat de la seva figura, feta d'una singular combinació d'historiador, editor, catedràtic universitari,

La valoració de Vicens es fonamenta en la complexitat de la seva figura, combinació d'historiador, editor, catedràtic universitari, acadèmic i polític.

acadèmic i polític.¹ En el seu moment, però, ja fou aquesta dimensió múltiple la que va possibilitar que especialment a la dècada dels cinquanta, ja en la seva maduresa, tingués un gran predicament social que anava molt més enllà de les aules universitàries. Les seves propostes influïren, a part dels seus deixebles i companys universitaris, sectors tan importants com els joves empresaris catalans, els intel·lectuals i polítics democràtics oposats a la dictadura franquista, i fins i tot alguns elements significatius del mateix règim dictatorial que aspiraven a reformar-lo. Això el va convertir, sense cap mena de dubte, en l'intel·lectual de referència de l'època.

Una influència que encara es deixà sentir amb molta força a les tres dècades posteriors.

Significació d'una obra i d'un símbol

En la consagració pública de Vicens com a gran figura intel·lectual fou decisiva l'aparició, el 1954, d'un assaig de base històrica, *Notícia de Catalunya*, on plantejà algunes de les seves idees sobre el país i sobre l'actuació política que calia dur a terme.² A grans trets, proposava un canvi d'actitud. Volia que s'abandonés les tradicionals reticències envers l'Estat espanyol i que Catalunya (concretament els sectors empresarials joves) liderés una democratització i modernització d'Espanya que la situés entre els països desenvolupats del continent. La contrapartida era que això havia d'assegurar un indubtable reconeixement polític de Catalunya que Vicens no definia de manera precisa en el seu llibre.

En aquella primera edició de l'obra ja apareixia la figura del Minotaure, personatge de la mitologia grega, amb cap de brau i cos humà, a qui periòdicament li havien de ser oferts com aliment set nois i set noies que la ciutat d'Atenes havia de proveir. Però només era esmentat de passada. No fou fins a l'aparició, el 1960, d'una segona edició molt ampliada i reformada de l'obra que Vicens el convertí en un símbol cabdal del seu discurs. Ell en donava aquesta interpretació: «El Minotaure és un personatge important de la Història i de l'actualitat. És el poder. A vegades s'emmascara i adopta formes benivolents i pacífiques [...]. Això és l'excepció. Generalment s'allunya i es fa respectar, i cada dia que passa, més [...]. Abstracte en teo-

ria, és una realitat quotidiana que cal saber manejar. Hi ha pobles que hi estan familiaritzats, d'altres que no saben com fer-s'hi. Aquest darrer és el cas històric de Catalunya».³

El llibre pretenia resoldre el que per a ell era una mancança històrica dels catalans. Cal tenir ben present que la seva proposta va ser feta en plena dictadura franquista, en uns moments en què difícilment es podia veure la possibilitat d'un enfonament del règim, que no es produí fins uns quants anys més tard.⁴ No ha de sobtar, doncs, que en aquell context, l'únic estat concebible per a la majoria dels catalans fos l'Estat espanyol i que només en els cercles de l'oposició clandestina hi haguessin sectors (més influents i nombrosos del que s'ha dit) que plantejaven la reivindicació d'un estat català lliure. Tanmateix Vicens, com ja s'ha apuntat abans, era aleshores un decidit partidari de la intervenció hispànica. Per a ell, doncs, la incapacitat dels catalans d'entendre's amb el Minotaure era la incapacitat de tractar amb Espanya i d'això en deduïa una presumpta incapacitat genèrica de tractar amb tota mena d'estat.

Era aleshores un decidit partidari de la intervenció hispànica.

Seguidament entrarem de manera detallada en els eixos bàsics de la seva proposta, però abans val la pena consignar el gran impacte que produí l'obra ja en la seva primera aparició, el 1954. El gran públic va conèixer Vicens per aquest assaig històric i psicologista del passat català, cosa que el converteix en l'obra més emblemàtica de tota la seva producció. I també la d'intencionalitat més clarament política. Precisament el seu editor, Josep Vergés, va remarcar, anys després, en una entrevista a *L'Avenç*, el caire polític del text i va explicar que volien titular-lo *Nosaltres els catalans*, però que per por de la censura van canviar-li el títol, a proposta de Josep Pla.⁵ El llibre fou un esclatant èxit editorial tant en la primera edició com en la segona, dels anys seixanta.

Les dues edicions de *Notícia de Catalunya*

La comparativa dels canvis soferts pel text de 1954 en la segona edició de 1960 ens permeten seguir de manera prou minuciosa l'evolució intel·lectual de Vicens al llarg d'aquella dècada, la darrera de la seva vida, durant la qual desenvolupà una intensíssima activitat i que podem qualificar com el moment de plena maduresa del seu pensament.⁶ Els canvis

Els canvis entre les dues edicions permeten seguir de manera prou minuciosa l'evolució intel·lectual de Vicens al llarg dels cinquanta.

introduïts foren molt importants. Només cal assenyalar que de les 226 pàgines de la segona edició, una vuitantena eren de nova incorporació (cosa que significa gairebé un quaranta per cent de text absolutament nou). Incorporà tres capítols sencers: «Església i clerecia», «L'actitud hispànica» i «Els catalans i el Minotaure». També va incloure-hi dos apartats nous: «Els obrers en el món feinejant de Catalunya» i «El nus del problema». I, així mateix, va ampliar i va modificar d'altres parts (sobretot el pròleg i els capítols 2 i 3).

A què responien, però, aquestes incorporacions i modificacions fetes a la primera edició? D'entrada, hi havia un bloc de canvis que afectaven bàsicament la part de síntesi històrica que indubtablement tenia l'obra i que, pel temps transcorregut i per la reflexió historiogràfica feta pel mateix Vicens, exigien un major desenvolupament o un judici més ponderat. Aquest podria ser el cas dels elements que va incorporar procedents de la seva síntesi històrica del segle XIX, *Industrials i polítics* (1958). Però un altre bloc de canvis responien clarament a la part d'intervenció política que el llibre tenia. Era l'exposició pública d'un programa regenerador que en ocasions es feia ben explícit. Així, en la crítica que feia a la historiografia catalana anterior, que qualificava despectivament de romàntica, retreia als historiadors (i per extensió al conjunt del catalanisme polític) l'actitud de menyspreu envers l'Estat i de crítica sistemàtica «sense intentar una tasca d'infiltració pregona en els seus llocs de comandament» (p. 72).

Ell va intentar, doncs, fer això, dur endavant aquesta «infiltració». I per poder fer-ho va cercar aliats, tant entre l'oposició democràtica com a dins del mateix règim, on comptà amb l'ajut de figures de pes com Florentino Pérez Embid o Rafael Calvo Serer o tot un grup de joves de l'Opus dei. D'aquí la indefinició de la seva proposta política, ja que volia aplegar al voltant del seu lideratge sectors polítics molt diferents. Així, no ha de sobtar que un seu amic i col·laborador, Josep Pla, arribés a dir d'ell que «ningú no sabia si era de l'Opus, si era socialista, si era capitalista o si era simplement un ésser ambiciós». ⁷ La seva posició, d'home-pont, però, era summa-ment interessant en aquells moments. Cal no oblidar que sectors importants de la mateixa resistència cultural antifranquista, veient que el triomf

aliat en la guerra mundial no havia comportat l'enderrocament del règim dictatorial i que hi havia franquisme per molts anys, cercava també de menar una política possibilista d'obtenció de conquestes concretes. Aquesta política, que Joan Samsó ha qualificat de «possibilisme digne», és la que possibilità, precisament, la represa cultural catalana de l'època.⁸

Vicens sí que va explicitar clarament quin era el sector social que havia de liderar el procés de modernització que ell propugnava: els sectors més desperts de l'empresariat català. Uns sectors que havien de reprendre la política duta a terme pels seus predecessors de principis del segle xx (la famosa generació de 1901 definida pel mateix Vicens). Especialment important havia de ser el jove empresariat barceloní. Per formar-lo i per orientar-lo organitzà cenacles que foren decisius en la configuració d'una nova classe empresarial (el Club Comodín i, posteriorment, el Círculo de Economía) i orientà també el nucli principal de la seva producció historiogràfica envers aquest objectiu. De fet, en aquesta mateixa orientació, arribà a constituir un grup de gent que havia de funcionar com el que avui en diríem un «grup de pressió» basat en un «nucli dur» de persones entre les quals destacaven Josep Pla, Josep Tarradelles, Manuel Ortínez i Joan Sardà. La personalitat i la trajectòria personal de cadascun ens permet veure la capacitat i l'orientació política inequívocament reformadora d'aquest equip.

La discussió col·lectiva de l'obra

En el moment de l'aparició de la primera edició de *Notícia*, el 1954, no sembla que els vincles que Vicens tenia amb l'oposició antifranquista fossin gaire amplis. Fins i tot els contactes amb el nucli dur que acabem de definir no eren sòlids, ja que no va conèixer personalment Tarradelles fins al 1950, segons consta en una carta de presentació feta pel seu cunyat, Frederic Rahola, que havia estat secretari de Tarradelles durant la guerra.⁹ Per la seva banda, Pla va conèixer Tarradelles el 1955, acompanyat per Ortínez (segons explica el mateix Ortínez en les seves memòries).¹⁰ També Josep Espar Tícol ha insistit en aquest punt i ha defensat que aquest desconeixement de la complexitat del bloc opositor féu que l'obra fos jutjada molt críticament perquè ofería la imatge d'una Catalunya derrotada.¹¹

En el moment de l'aparició de *Notícia*, el 1954, els vincles que Vicens tenia amb l'oposició no eren gaire amplis.

Aquest desconeixement inicial serví precisament d'estímul a la discussió del llibre en els cenacles de la resistència cultural i va permetre que Vicens entrés en contacte amb sectors que fins aleshores desconeixia. La segona edició del llibre fou, per tant, una obra col·lectivament discutida. Existeixen diferents testimonis d'aquests debats. Un d'ells és el que ha reportat J. M. Ainaud, celebrat en el si de la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials: «I així el dia 26 de març de 1955 –un dissabte– se celebrà un debat animadíssim sobre el llibre de Vicens Vives, a càrrec de dos ponents, Miquel Coll i Alentorn i Josep Espar Ticó. El debat no s'acabava ni a altes hores de la nit, i s'hagué de continuar dos dissabtes més, amb les intervencions –que jo recordi– de Josep Ferrater Mora, de Joaquim de Camps i Arboix i de Carles Muñoz Espinalt, entre molts altres». ¹² El 18 de juny d'aquell any 1955, el mateix Vicens féu l'acte de clausura amb un parlament sobre el llibre.

Un altre testimoni és el d'Albert Manent, que segurament es refereix a aquestes mateixes jornades, ja que les sessions es feien també a la Societat Econòmica d'Amics del País (al carrer de Sant Sever), però explica un extrem que val la pena de tenir ben present: «Recordo que segurament el mateix any hi va haver un debat sobre l'obra als vells locals de l'Econòmica d'Amics del País. Hi havia unes seixanta persones entre les quals Espar, Ainaud, Carles Muñoz Espinal i la meua germana Roser. Els puritans el van criticar i es va plantejar un dualisme que es passà a votació: què preferíem o creïem possible, la separació o un estat federal. Jo vaig votar per la fórmula federal, però va guanyar la independentista». ¹³ En aquest punt Vicens no se supedità a l'opinió generalitzada dels reunits i l'opció política

Vicens introduí una síntesi sobre la trajectòria de l'església catalana i un apartat dedicat al món obrer.

defensada en privat i en públic fou la de la modernització d'Espanya. Val la pena remarcar que la votació esmentada revela l'existència d'una actitud clarament sobiranista, que ja aleshores no era tan marginal com això.

El que sí que Vicens canvià en relació amb la primera edició fou la incorporació a l'obra d'una brillant i encomiàstica síntesi històrica sobre la trajectòria de l'església catalana, centrada amb l'aportació del nucli montserratí, el més compromès aleshores amb una visió crítica del franquisme. I un altre apartat dedicat al món obrer, un altre sector social que aleshores ja començava a

despuntar en el si de l'oposició i que no havia tingut un apartat propi en la primera versió. Més enllà de la incorporació dels sectors que volia implicar en el seu projecte, calia refermar, en aquesta segona i definitiva edició, l'orientació del seu projecte polític. Per això incorporà l'apartat «Les cordes de la lira» i tot un capítol dedicat a la difícil articulació de Catalunya amb Espanya: «Els catalans i el Minotaure».

En el paràgraf final de «Les cordes de la lira» exposa nítidament el seu objectiu polític últim: «Castella i Catalunya continuen essent els pols i les pilastres de l'esdevenidor de les Espanyes. Les contradiccions entre la història, la mentalitat, els horitzons i el ritme de vida llur són essencials en el joc de la comunitat; sense elles no existiríem, ni castellans ni catalans. I així, veient que el joc de la catalanitat és inseparable de l'intervencionisme hispànic, són molts els qui ens preguntem si ja no és hora que Catalunya tingui la plena responsabilitat d'organitzar la seva o les seves parcelles d'Espanya i de plantejar amb Castella un programa comú per a tots els pobles peninsulars» (p. 167). A «Els catalans i el Minotaure», Vicens defineix la figura del Minotaure com un símbol del poder, de l'estat, com ja hem assenyalat. I afirma una impossibilitat històrica del poble català a l'hora de relacionar-s'hi. Vicens hi critica sobretot la renúncia a una intervenció decidida dins l'Estat espanyol (l'única via possible, segons ell); però ni tan sols planteja, recordem-ho una altra volta, la possibilitat de crear un estat propi (cosa que descarta per inassolible).

Els canvis introduïts en una i altra edició revelen que fins i tot la formulació ideològica i política del Vicens «madur» és en mutació constant. Es tracta d'un projecte que no és tancat. La seva mort el 1960, als cinquanta anys, en plena efervescència vital i intel·lectual, encara fa més palès aquest fet. No sabem com hauria evolucionat davant dels grans canvis de la dècada dels seixanta i quina posició hauria pres en el procés de derogació franquista. En tot cas, com a historiadors només podem constatar aquesta mutació constant del seu pensament. En les cartes dels darrers temps és on pot manifestar els seus dubtes i fins i tot s'hi aprecia una nova deriva del projecte que fins ara hem definit. En una lletra a Josep Ferrater Mora del 18 d'abril de 1960 diu: «¿S'avindrà la societat franquista –o sigui aquella cas-

Els canvis introduïts revelen que fins i tot la formulació ideològica i política del Vicens «madur» és en mutació constant.

ta dirigent que ha imposat a l'actual govern el seu tarannà- a una reforma limitada sota l'ull d'una monarquia constitucional centre-esquerra recolzada per la NATO o bé haurem d'assistir a una segona trencadissa? Particularment, cada dia em fa menys il·lusió el restabliment d'una monarquia, mal sigui com a retardatària d'una explosió revolucionària. El que cal, em sembla, és passar de la inhibició a la dinàmica dels replans meticulosament estudiats. Avui la política ho és tot menys improvisació».¹⁴

Per una revisió crítica del projecte polític vicensià

Les variacions experimentades entre una i altra edició de l'obra evidencien que en la seva proposta política hi ha punts fonamentals que no tenen un caràcter permanent i que ara els hem de veure necessàriament des d'una perspectiva crítica. Evidentment n'hi ha d'altres que no, que mantenen una plena validesa. Aquests darrers són els més recordats habitualment i són objecte d'un ús constant. Pel que fa als exposats a *Notícia*, a títol merament d'exemple, podem esmentar, d'entrada, el mateix lema que presideix l'obra: «Conèixer-nos». O bé punts com aquests: la idea de Catalunya com a passadís i com a producte de mestissatge; la importància de superar una història centrada només en els grans esdeveniments (per tal de no negligir la continuïtat de la vida social col·lectiva); els orígens pagesos dels catalans i la íntima relació camp-ciutat en la contemporaneïtat; la transcendència de la lluita remença; la capitalització i industrialització malgrat les limitacions dels recursos naturals; la importància d'una tradició política pròpia, el pactisme; la necessitat de comparar el

Ha pesat excessivament la imatge d'un Vicens com a precursor de l'autonomisme dels anys vuitanta.

nostre desenvolupament històric amb l'europeu; la defensa de la immigració; la implicació en el gran debat nacional de valencians i mallorquins, etc.

La major part de les idees exposades són acceptades per una majoria molt significativa d'historiadors i d'intel·lectuals d'ara. N'hi ha d'altres, però, també molt importants, que avui hem de replantejar, sobretot perquè aquest exercici crític envers l'obra vicensiana de maduresa no ha estat gaire habitual. Ha pesat excessivament la imatge d'un Vicens com a precursor de l'autonomisme dels anys vuitanta. Una construcció pòstuma

feta amb una intencionalitat política molt clara. En canvi, diferents historiadors (Josep Termes, Albert Balcells, Eva Serra, Antoni Simon i d'altres) han fet aportacions substantives perquè a nivell historiogràfic sí que s'hagi superat el que en podríem dir el «paradigma vicencià».¹⁵ Però pel que fa a les propostes més explícitament polítiques i ideològiques, això encara està per fer. Ara i aquí només podem apuntar alguns punts que, a títol personal, penso que hauríem de revisar.

D'entrada, qüestionar la pretesa neutralitat, embolicada de suposada científicitat, dels seus plantejaments globals, ja que avui és palesa la vinculació de les seves propostes (àdhuc les historiogràfiques) a un projecte polític i ideològic determinat. Un extrem aplicable, d'altra banda, a tots els historiadors haguts i per haver, ja que en les ciències humanes no existeixen opcions «neutres» ideològicament.

Cal també no fer un trencament tan taxatiu (com fa ell) amb la tradició cultural i política anterior. Precisament ara més que mai cal que l'estudiem i la recuperem per a les generacions actuals, òbviament des d'una perspectiva crítica, però respectuosa. El mateix Josep Pla, en l'«homenot» que li dedicà, assajà de mostrar més els vincles amb la tradició cultural catalana que no les ruptures. Per això el situà en la tercera generació d'historiadors de l'escola catalana nascuda a redós de l'Institut d'Estudis Catalans i va remarcar que «inicià la seva obra amb una juvenil iconoclàstia».¹⁶

Una altra idea que cal impugnar és la impossibilitat i la inviabilitat d'un plantejament polític de caire sobiranista o independentista, que Vicens nega de manera categòrica, fins i tot com a objectiu de llarg termini. Una via que, de complir-se, ens permetria verificar una de les tesis centrals del pensament vicencià. Un cop assolit un estat propi seria el moment de veure clarament si els catalans tenim un problema amb un estat concret, l'Estat espanyol, o si existeix un rebuig generalitzat i crònic a tota forma de poder d'estat, com suggeria Vicens.

I, finalment, cal que diguem clarament si de debò pensem que la dialèctica que regula l'evolució i la realitat històrica de Catalunya s'explica per la confrontació entre seny i rauxa. En el seu moment, ja fou un dels extrems més criticats i avui el descrèdit de les explicacions de caire psicologista del tarannà dels pobles és total. Creure una cosa així ens distrauria

Més enllà de les crítiques que se li puguin fer, Vicens resta com a referència indiscutible d'una dècada decisiva.

de cercar constants de major solidesa històrica, i més quan d'altres historiadors contemporanis seus n'han assenyalat algunes que avui prenen una especial vigència. Vegeu, si no, aquesta disjuntiva apuntada per Ferran Soldevila en la seva *Història de Catalunya*: «Catalunya debatent-se en el dilema: o separar-se d'Espanya o dirigir Espanya».¹⁷

Més enllà de les crítiques que se li puguin fer, Vicens resta, però, com a figura de referència indiscutible d'una dècada decisiva (la dels cinquanta), que serà emprat en les dues o tres dècades posteriors com a bandera i símbol de renovació en el procés de liquidació franquista i de recuperació de l'autogovern. I naturalment resta també la seva condició de clàssic de la historiografia catalana del segle xx, en un nivell similar al de l'altre gran clàssic del segle: Ferran Soldevila. La fusió dels lemes rectors de l'obra d'aquestes dues grans figures intel·lectuals del segle xx ens dóna la pauta que convindria que seguíssim els de les generacions actuals: «Conèixer-nos, per fer de Catalunya un poble normal». Una orientació intel·lectual i política que segurament podria ser assumida per una àmplia majoria social.

NOTES

1 Així s'ha fet, per exemple, en el catàleg de l'exposició itinerant que se li ha dedicat amb motiu del seu centenari. MUÑOZ, Josep M. (ed.). *Àlbum Jaume Vicens Vives*. Barcelona: Ed. Vicens Vives, 2010.

2 Ed. Àncora, Barcelona.

3 *Notícia de Catalunya*, Ed. Destino, 1960 (Utilitzo la 5ª ed., de 1975, p. 171).

4 Pel que fa als vincles de Vicens amb membres del règim i al context en què aparegué el llibre, vegeu DE RIQUER, Borja. «Avantpròleg». Dins: VICENS VIVES, Jaume. *Notícia de Catalunya. Nosaltres els catalans*, vol. I de les *Obres escollides*. Barcelona: Ed. Vicens Vives, 2010.

5 Núm. 83, juny 1985.

6 Un repàs minuciós de la seva trajectòria es troba a MUÑOZ, Josep Maria. *Jaume Vicens i Vives. Una biografia intel·lectual*. Barcelona: Ed. 62, 1997.

7 PANIKER, Salvador. *Conversaciones en Cataluña*. Barcelona: Ed. Kairós, 1966, p. 19. Josep Pla, però, li dedicà també un revelador retrat literari que durant molt de temps ha estat un referent ineludible, vegeu *Homenots. Segona sèrie*, vol. 16 d'*Obra completa*. Barcelona: Ed. Destino, 1970, p. 87-125.

8 SAMSÓ, J. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, 1994-1995.

- 9 GATELL, Cristina; SOLER, Glòria. «Jaume Vicens i Josep Pla, homenots polítics». Dins: *L'Avenç*, 385, juny 2010, p. 45.
- 10 ORTÍNEZ, M. *Una vida entre burgesos*. Barcelona: Ed. 62, 1993.
- 11 Conversa personal 21-IV-2001.
- 12 BALCELLS, A; IZQUIERDO, S; PUJOL, E. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol II, *De 1942 als temps recents*. Barcelona: IEC, 2007, p. 101.
- 13 MANENT, Albert. *La represa, Memòria personal. Crònica d'una generació*. Barcelona: Ed. 62, 2008, p. 210. El mateix Manent és també l'autor d'un altre retrat literari de Vicens, en què per primer cop es plantejà obertament la dimensió política del projecte vicencià: «L'altra vocació de Jaume Vives Vives». Dins: *El molí de l'ombra*. Barcelona: Ed. 62, 1986, p. 195-207.
- 14 CLARA, J; CORNELLÀ, P; MARINA F; SIMON, A. *Epistolari de Jaume Vicens*, vol I. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 1994, p. 89. Precisament en la segona edició de *Notícia de Catalunya*, Vicens es preocupà d'integrar-hi algunes de les idees que Ferrater Mora plantejà a *Les formes de vida catalanes* (1944) i que en la primera no havia incorporat, raó per la qual hi va incloure un «Breu advertiment final» on assenyalava que els dos llibres no tan sols eren obres complementàries, sinó que també tenien «un ressò harmònic del que s'anomena consciència de generació».
- 15 Vegeu-ne el balanç que en faig a «Llums i ombres de Jaume Vicens Vives». Dins: *Història i reconstrucció nacional. La historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila (1894-1971)*. Ca-tarroja-Barcelona: Ed. Afers, 2003.
- 16 PANIKER, Salvador. *Op. Cit.* p. 102.
- 17 Ed. Alpha, vol III, 2^a ed., Barcelona, 1963, p. 1085.